

Het politieke compromis als exportartikel. De PvdA en de Europese dimensie van het streven naar vernieuwing (1948–1954)

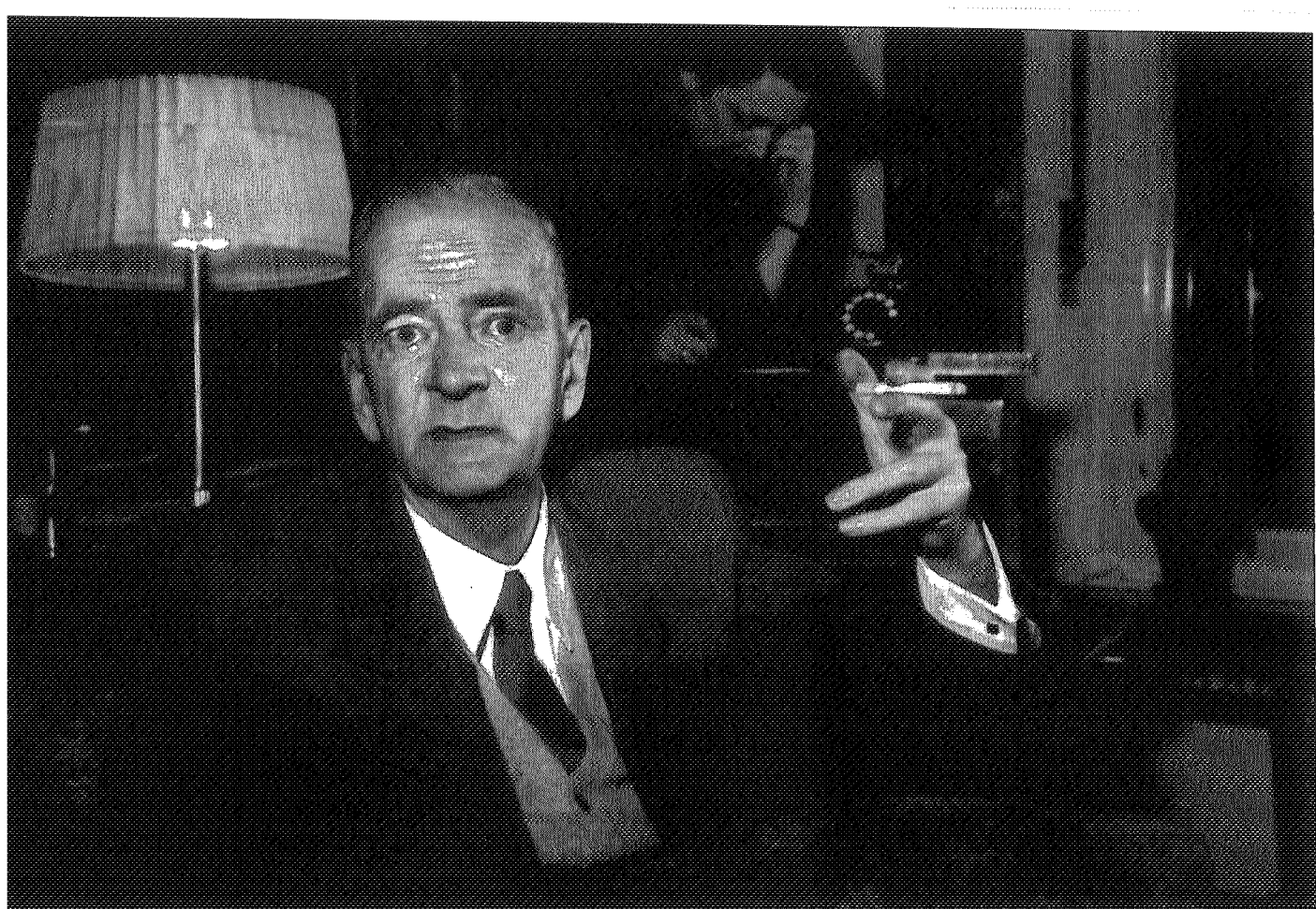
Na een periode van verwarring over zijn rol en status in de wereld nam Nederland rond 1948 definitief afscheid van het vooroorlogse neutraliteitsbeleid. Mede vanwege de plannen voor de integratie van Europa nam vanaf 1948 de aandacht van de politieke partijen voor het buitenland toe. Daar zagen zij de politieke conflicten die ze zelf al opgelost meenden te hebben. De top van de Partij van de Arbeid stelde zijn binnenlands compromisbeleid aan de West-Duitse zusterpartij SPD ten voorbeeld als de adequate politiek voor de nieuwe tijd.

Door de vaart die de Europese integratie na het Congres van Europa in mei 1948 in Den Haag kreeg, leek een 'federatief Europa' binnen handbereik. Tot augustus 1954, toen het Franse parlement de totstandkoming van de Europese Defensiegemeenschap (EDG) en daarmee van de Europese Politieke Gemeenschap (EPG) blokkeerde, verwachtten velen in de PvdA een spoedige eenwording van West-Europa. Niet de eenwording zelf, maar de sociaal-economische structuur van 'Europa' en de democratische controle van de Europese instituties stonden in de partij ter discussie. In dit stadium sprak niemand zich openlijk uit tegen de integratie van Europa, al vreesde minister-president Willem Drees heimelijk dat de toenmalige geleide loonpolitiek door het plan-Schuman voor de

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) gevaar zou lopen. Hierdoor zou de wederopbouw worden belemmerd.¹

Achter het vaandel van eenheid in Europa werden zeer uiteenlopende doelen nagestreefd. Zoals de columnist J.L. Heldring het eens treffend in *NRC Handelsblad* uitdrukte: 'Het Europese ideaal is [...] elastisch. Het kost niet veel moeite er van alles in onder te brengen...' ² Een fundamentele overeenkomst was echter dat menigeen in West-Europa verwachtte dat een grotere economisch-politieke eenheid tot rationalisatie, productieverhoging en prijsverlaging zou leiden, waardoor de welvaart vergroot en verspreid zou worden. Dit werd noodzakelijk geacht in de strijd tegen het communisme in Europa, want, zo vroeg het katholieke Tweede-Kamerlid voor de PvdA Geert Ruygers zich in 1954 in het maandblad *Socialisme & Democratie* af, welke invloed zou het hebben indien 'de nieuwe Russische politiek van verhoging van de welvaart voor de massa van het volk' tot successen zou leiden, terwijl het sociale vraagstuk in Europa onopgelost bleef.³

Buitenlandse sociaal-democraten die de tekenen des tijds in de West-Europese politiek niet verstonden, konden niet op veel consideratie rekenen. De reserves van de Britse Labourpartij ten aanzien van het Europese federalisme werden in 1948 door

Kurt Schumacher,
1952 (Foto Hanns
Hubmann/Bild-
archiv Preussischer
Kulturbesitz,
Berlijn)

Ruygers verklaard uit haar onbegrip voor de verhoudingen op het continent en een te schematische voorstelling van de Europese werkelijkheid.⁴ Menig sociaal-democratisch federalist zag in de Labourpartij de belichaming van de toenemende verstrengeling van de sociaal-democratie met de nationale staat. Die had weliswaar veel opgeleverd op sociaal gebied, maar de nieuwe tijd vroeg om een supranationale sociaal-democratie.

Recalcitrante Duitsers die dit niet begrepen en bovendien nog moesten worden heropgevoed tot goede democraten, konden in het geheel niet op het begrip van de PvdA rekenen. Een belangrijke doelstelling van de Europese samenwerking was de incorporatie van West-Duitsland in West-Europa om economisch te kunnen profiteren van de Duitse wederopbouw zonder het risico van een hernieuwde dreiging van Duitsland. Een hersteld neutraal Duitsland kon immers dreigen de zijde van de Sovjet-Unie te kie-

zen. Dit zou het sovjetblok onverslaanbaar maken.

Hoewel Kurt Schumacher, de partij- en fractievoorzitter van de Duitse sociaal-democratische partij (SPD), de angst van de PvdA voor Moskou deelde, kon hij niet meegaan in het enthousiasme voor het Europese federalisme. Na de totstandkoming van de Bondsrepubliek in 1949 was de SPD voorstandster van een neutralistisch, op hereniging met Oost-Duitsland gericht buitenlands beleid. Sprekend over de toekomst van Europa liet Schumacher begin 1950 aan een delegatie van de PvdA weten dat de op West-Europa gerichte christen-democratische regering van de Bondsrepubliek geen eigen internationaal beleid voerde. Fijntjes merkte hij op dat de enige echte Europeanen de Amerikanen waren, omdat 'Europa' een garantie was tegen nationale socialisatie in Duitsland.⁵ Schumacher verzette zich enkele maanden later fel tegen het plan-Schuman,

dat hij hekelde als een rechts-katholieke poging om een kapitalistisch Europa te realiseren. Zich aansluitend bij de oude socialistische traditie van internationalisme stelde Schumacher in juli 1951 op het officiële oprichtingscongres van de Socialistische Internationale (tot dan opererend onder de weinig aansprekende naam Comisco) dat socialisten 'niet anti-nationaal en niet supranationaal' waren.⁶

Het is al met al niet verwonderlijk dat in de Nederlandse zusterpartij meer sympathie bestond voor de christen-democratische bondskanselier Konrad Adenauer en diens op *Westbindung* gerichte buitenlandse politiek⁷ dan voor de "Führer" der Duitse sociaal-democraten.⁸ PvdA-voorzitter Koos Vorrink verklaarde in november 1951 in een gesprek met de Duitse ambassadeur dat Schumachers nationalisme 'ein Unglück für Deutschland und Europa' was.⁹ Ook in het ledenblad van de PvdA werd Schumacher een bekrompen nationaal standpunt verweeten.¹⁰

Zelf meende de PvdA dat zij een partij van ruimdenkendheid op vele terreinen was. Zij streefde na de bevrijding naar zoveel mogelijk doelmatigheid in de economie. Daarbij hoorde economische planmatigheid, maar ook een harmonieuze samenwerking tussen 'kapitaal en arbeid'. Er was binnen de partij zelfs een werkgeversoverleg opgericht. Deze harmonie was reeds vanaf 1940 besproken, eerst binnen de Nederlandse Unie en later binnen de Nederlandse Volksbeweging (NVB).¹¹ In het 'vernieuwde' Nederland dat men in die kringen en later in de PvdA voor ogen had, zou de tegenstelling tussen de arbeidersklasse en de burgerij overbrugd worden. Bovendien zouden de 'schotjes' tussen de verschillende levensbeschouwingen in het verzuilde Nederland worden gesloopt. Met de zogenoemde doorbraak probeerde

de PvdA vanaf 1946 enerzijds partijvorming op confessionele grondslag te verhinderen – middels werkgemeenschappen voor katholieke en protestantse leden werd gepoogd de progressieve achterban van de christelijke partijen los te weken en achter zich te krijgen – maar anderzijds schoof zij, als gevolg van het doorbraakstreven, op naar het midden. Toen het met dat losweken niet erg wilde vlotten, kon hierdoor loyaal samengewerkt worden met de Katholieke Volkspartij (KVP), haar vaste regeringspartner in de periode 1946–1958.

Overtuigd van de juistheid van haar ruimhartigheid had de PvdA scherpe kritiek op de harde en onverzoenlijke binnenlandse oppositie van de SPD tegen het volgens Schumacher 'rechts-klerikale' beleid van de christen-democratische regering. Deze oppositie was inderdaad weinig succesvol. Ondanks de vrees van de SPD dat de Bondsrepubliek door Ludwig Erhards *soziale Marktwirtschaft* in een kapitalistisch natuurreservaat zou veranderen, werd het christen-democratische beleid in brede lagen van de bevolking gesteund, zeker vanaf 1950, toen de West-Duitse economie zich begon te herstellen. Pas in 1959, na drie verloren verkiezingen voor de Bondsdag (en zeven jaar na de dood van Schumacher), werd het oude 'marxistische' beginselprogramma van de SPD vervangen door het 'revisionistische' *Godesberger Programm*. De Duitse arbeiderspartij werd een volkspartij. Alfred Mozer, internationaal secretaris van de PvdA in de periode 1946–1958, vond dat deze 'doorbraak' mede tot stand was gekomen dankzij partijvoorzitter Vorrink.¹² Al is de invloed van PvdA'ers op de ommezwaai in de SPD moeilijk aantoonbaar, Carlo Schmid, een van de veranderingsgezinde voormannen van de SPD-fractie in de Bondsdag, rekende Vorrink inderdaad tot zijn favoriete gesprekspartners.¹³

Exportartikel

Onder Schumacher voerde de SPD landelijk een strategie die op de absolute meerderheid in het parlement gericht was en die iedere samenwerking met Adenauer onmogelijk maakte. Door haar socialistische scherpslijperij dreef ze echter progressieve christendemocraten altijd weer in het kamp van Adenauer, aldus de heersende opvatting in de PvdA. De pluriformiteit van de eigen partij en het streven naar consensus met de KVP werden expliciet aan de 'starre' SPD ten voorbeeld gesteld, zoals blijkt uit het informatieve interne verslag van een bezoek van de PvdA aan de SPD in januari 1950. Naar aanleiding van de totstandkoming van de Bondsrepubliek werd te Bonn drie dagen lang overlegd met de Duitse partijgenoten. De belangrijkste gespreksonderwerpen waren de internationalisering van de zware industrie in het Ruhrgebied, de Benelux als voorproef van de toekomstige Europese samenwerking, de 'federalistische structuur' van de PvdA en haar ervaringen in een coalitieregering.

Vorrink, Ruygers en de fractievoorzitter in de Tweede Kamer Marinus van der Goes van Naters benadrukten tijdens de gesprekken telkens opnieuw dat federalisme de bereidheid betekende om met andere sociale klassen en levensovertuigingen tot

een compromis te komen. Democratie was 'meer dan een rationeel parlementarisme', stelde Van der Goes. Ruygers noemde de vraag van de 'federalistische opbouw'

van de socialistische partijen beslissend voor de toekomst van het Europese socialisme. Als de SPD bij de volgende verkiezingen in de Bondsrepubliek tien katholieke en tien protestantse kandidaten naar voren schoof, dan zou ze volgens hem de grootste partij worden.

**Democratie is meer
dan een rationeel
parlementarisme**

Aangezien België ver achter was bij Nederland wat betreft de geleide economie en sociale wetgeving, moest de PvdA naar eigen zeggen ideologische concessies doen voor de totstandkoming van de Benelux. Bovendien vereiste economische samenwerking een zekere liberalisering. Dit was nu eenmaal het offer dat gebracht moest worden voor de economische schaalvergroting. Alle West-Europese sociaal-democratische partijen zouden in eigen land op het punt van socialisatie moeten durven terugtreden ten behoeve van het hogere doel van de Europese samenwerking. Volgens Vorrink wekte de SPD wel eens de indruk zo hardnekkig te willen vasthouden aan een nationaal programma van socialisatie dat daardoor 'het fundament voor een goede strijd in groter verband' verloren ging. Vorrink betoogde: 'Wanneer men nu de vraag stelt 100% socialisering, ja of neen, dan kán spr. best ja zeggen, maar misschien verbeteren wij onze positie internationaal door neen te zeggen. Wij zijn bereid tot een compromis, wij menen dat ons dat een beter uitgangspunt geeft. Wij hebben de waarheid ook niet voor 100%. Vandaar onze coalitie met de KVP; dat is een noodzaak, maar ook een principe.'

Schumacher wees Vorrink terecht met de opmerking dat de problemen van West-Duitsland en Europa te complex waren om 'in een Zondagspreek' te behandelen. De SPD'ers hamerden op het aambeeld van de klassentegenstellingen, die volgens hen door Adenauers harde economische beleid werden verscherpt. Volgens Schumacher ontbrak het de SPD niet aan verdraagzaamheid en elasticiteit, maar zou de partij door een toeschietelijker koers tegenover de christendemocraten in een ongewenste 'capitulatiesituatie' terechtkomen. Hij vond de PvdA week.¹⁴

De zelfverzekerde houding van de PvdA-delegatie in Bonn kan worden verklaard uit tevredenheid over het progressieve sociaal-economische beleid dat in Nederland gevoerd kon worden dankzij de rooms-rode samenwerking. Dat de West-Duitse democratie in opbouw na een lange periode van totalitaire 'eenheid' onder de nazi's gebaat kon zijn bij een politieke *Streitkultur* met een helder politiek antagonisme tussen de twee grootste partijen, leek niet bij de PvdA'ers op te komen. Die notie is althans niet in archiefstukken en publicaties van de partij terug te vinden.

Doorbraak

Omwille van de eenheid in Europa moest naar de overtuiging van de PvdA-top in ideologisch opzicht water bij de wijn gedaan worden. Onder doorgewinterde voorstanders van een verenigd Europa binnen de PvdA bestond bovendien de overtuiging dat de Europese eenwording gepaard ging met een convergentie van de bestaande partij-ideologieën. Om dit aan te tonen moet het europeanisme binnen de partij nader worden bekeken.

Aan de achterban van de PvdA werd 'Europa' regelmatig gepresenteerd als een

CPN verkiezingscampagne, Oostzaanstraat Amsterdam, 1959 (foto Dolf Kruger / Nederlands Foto-museum)

mogelijkheid tot verwezenlijking van het streven naar planmatigheid. Jean Monnet, de christen-democratische geestelijk vader van het plan-Schuman, werd in de partij-propaganda voorgesteld als een 'planist' en een cryptosocialist. Kenmerkend was ook het artikel dat Ruygers in 1952 schreef over de rol van de sociaal-democratie in de buitenlandse politiek. Hierin betoogde hij dat de socialistische maatschappijstructuur van een geïntegreerd Europa, met een planeconomie die het midden zou houden tussen kapitalisme en communisme, een voorbeeld zou zijn voor de rest van de wereld.¹⁵ Maar meer nog dan met het plandenken had de Europese gedachte verwantschap met het vernieuwingsstreven in de partij. Van der Goes van Naters typeerde de oprichting van de Raad van Europa als een 'verticale doorbraak'.¹⁶

Ook Willem Verkade, een bevlogen vernieuwer in de partij (tegenwoordig vooral nog bekend als biograaf van Thorbecke), zag in het Europese federalisme de internationale pendant van de doorbraak. In september 1954 verscheen een artikel van zijn hand in *sd* met de veelzeggende titel 'Van doorbraak en integratie'. (Dit nummer was samengesteld voor de Franse blokkering van de edg eind augustus.) Binnenlandse integratie en Europese integratie versterkten elkaar volgens Verkade. In de opbouw van Europa moest al het waardevolle uit uiteenlopende tradities worden opgenomen.

De doorbraak was volgens Verkade geen sociaal-democratische tactiek voor partijwinst, maar een historisch proces. Hij somde verschijnselen in West-Europa op die hij als doorbraakverschijnselen karakteriseerde. Daarbij was hij niet enghartig, getuige zijn typering van zowel de Franse christen-democratische Mouvement républicain populaire als de sociaal-democratische Union démocratique et socialiste de la Résistance als

doorbraakbewegingen. Hij stelde vast dat in die bewegingen veel vurige aanhangers van het Europese federalisme waren te vinden, hoewel hij erkende dat links in Frankrijk sterk verdeeld was over de edg.

Verkade wierp de retorische vraag op waarom het Europese ideaal zoveel mensen aantrok die afgestompt waren door de oude politieke leuzen. In zijn antwoord stelde hij 'Europa' voor als panacee voor de klassieke politieke tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. Hij beweerde dat het Europese ideaal in de verschillende West-Europese landen werd gedragen door een middengroep, afkomstig uit verschillende tradities, die democratisch was en welvaart voor loonarbeiders en minder vermogende middengroepen nastreefde. De overtuiging dat een greep naar de macht hiertoe niet volstond, was volgens hem wijdverbreid: 'Wie gelooft nog werkelijk dat een gewelddadige verovering van de politieke commandoposten voor de gewone man werkelijk grote veranderingen met zich brengt, als zij niet de inleiding is van een jarenlange bewuste structuurhervorming?'¹⁷

Vernieuwers

In Verkade zelf werd de relatie tussen het streven naar nationale vernieuwing en het Europese federalisme gepersonifieerd. In de jaren dertig was hij een belangrijke inspirator geweest van het zogeheten volkseenheidsdenken, waaruit de beweging voor nationale vernieuwing voortgekomen was. Na de bevrijding had hij zich binnen en buiten zijn partij voor de Europese eenwording ingezet. Een groot deel van de politieke elite die 'Europa' op de agenda van de PvdA zette, had net als Verkade een achtergrond in de haarden van het nationale vernieuwingsstreven, zoals de Nederlandse Unie, het 'elitebeeraad' in het gijzelaarskamp in Sint Michielsgestel en de nvb. Henk Brugmans, Geert

Ruygers, Arie van Rhijn, Hilda Verwey-Jonker, Jan Barents, Ivo Samkalden, Max Kohnstamm en Conny Patijn waren allen typische exponenten van dit streven. Onder verwijzing naar het in hun kringen populaire personalistisch-socialisme van Denis de Rougemont, dat de vrije ontplooiing van individuen in solidaire gemeenschappen ten doel had, repte Brugmans zelfs van een 'personalistisch Europees federalisme'.¹⁸

Max Kohnstamm had reeds tijdens de Duitse bezetting als gijzelaar in Sint Michielsgestel een pleidooi geschreven voor een toekomstige Europese federatie,¹⁹ maar het Europese idealisme van de meeste andere Europeanen dateerde van na de bevrijding. Ruygers was bijvoorbeeld in 1945 pleitbezorger van het internationalisme en nog niet van de supranationale Europese gedachte.²⁰ Wel bevatte zijn gedachtegoed al ruim voor 1945 noties die met het latere europeanisme in verband gebracht zouden kunnen worden. Zo kan Ruygers' berucht geworden brochure *Volkseenheid*, de eerste brochure van de Nederlandse Unie uit september 1940, gelezen worden als de vertolking van het integralistische verlangen boven de klassieke politieke tegenstellingen uit te stijgen. Ruygers, die zich pas gedurende de oorlog tot de democratie bekeerde, conformeerde zich in de eerste bezettingsjaren aan de 'nieuwe Europese orde' die onder Duitse leiding werd opgebouwd. In de nieuwe gemeenschap die hij toen voor ogen had, zouden de leuzen van de Franse Revolutie, liberalisme en marxisme, alsmede de parlementaire democratie volgens hem van voorbijgaande aard blijken te zijn.²¹

Scepsis

Dat er in de PvdA ook scepsis bestond over de vernieuwers en hun Europese ideaal, blijkt uit de reactie hierop van Jacques

de Kadt, de anti-communistische hardliner in de Tweede-Kamerfractie van de PvdA. In 1949 repte hij in *sed* van de mythische verwachtingen die volgens hem kort na de bevrijding rond de Benelux waren ontstaan, als zou deze een voorbode zijn van West-Europese samenwerking en een georganiseerde wereldeconomie. De Benelux behoorde volgens De Kadt tot 'de reeks van voorstellingen' uit een voorbije periode waarin vernieuwing 'een krachtig politiek geloof' leek. Sarcastisch schreef De Kadt dat domme revolutionairen zich slechts konden troosten met de mythe van een stalinistische wereldmacht, maar dat domme democraten een grotere verscheidenheid aan 'politieke mythen' tot hun beschikking hadden. Onder de belangrijkste waarmee nog moest worden afgerekend, schaarde hij de 'derde weg' (tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten) en de 'derde macht', een term die hij gebruikte om de progressieve samenwerking van burgerlijke radicalen, vooruitstrevende katholieken en democratische socialisten aan te duiden.

Uit het Europees federalisme zou volgens De Kadt een nieuwe mythe kunnen ontstaan. Als die niet boeiend genoeg zou blijken, dan kon men óók nog bij het wereldfederalisme terecht.²² Kennelijk zag De Kadt zijn voorspelling uitkomen, want hij zou de 'supranationale mystiek' van de Europeanen in de jaren nadien nog verschillende malen onder vuur nemen.²³

Europese dimensie

'Tijdens de wederopbouw van Europa na 1945 werden "het einde van de ideologie" en de ontvullende werking van technocratische welvaartspolitiek zelf weer op hoogst ideologische wijze gepropageerd,' schrijft Ido de Haan.²⁴ Hoewel te betwijfelen valt of deze formule dekkend is voor de gehele

Nederlandse partijpolitiek, is ze zeker van toepassing op de PvdA van rond 1950. Mede onder invloed van de vernieuwingswil in de PvdA werd aanvaard dat welvaartsvergroting in Europees verband noopte tot ideologische concessies. Compromispolitiek naar Nederlands voorbeeld werd beschouwd als de adequate politiek voor het nieuwe Europa.

In het vermaarde PvdA-rapport *De weg naar vrijheid* uit 1951 werden de zegeningen van de EGKS nog eens geteld: hierin werd de liberalisatie van het handelsverkeer gecombineerd met de principes van een geleide economie. Het rapport als geheel was de uitdrukking van de bekering van de PvdA tot het democratische compromis. Weliswaar liet dit rapport zich lezen als een laatste poging tot een plansocialistisch

programma, het democratische compromis werd hier voor het eerst als doel van sociaal-democratische hervormingsarbeid gezien en dus niet langer uitsluitend als een middel voor het bereiken van de socialistische maatschappij. (In 1986 heeft de toenmalige directeur van de Wiardi Beckman Stichting Joop van den Berg al gewezen op dit hybride karakter van *De weg naar vrijheid*.)²⁵ 'Europa' heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de 'ontideologisering' van de PvdA in de jaren vijftig. De visie op het toekomstige Europa zorgde voor een wellicht wat ondoordachte projectie van de eigen politiek op het buitenland, maar bevestigde vooral ook de juistheid van de eigen, deels uit nood geboren pragmatische binnenlandse koers. ■

Noten

- 1 Walter H. Salzmänn, *Herstel, wederopbouw en Europese samenwerking. D.P. Spierenburg en de buitenlandse economische betrekkingen van Nederland 1945-1952* (Den Haag 1999) 241 en 243.
- 2 J.L. Heldring, 'Het elastische Europa', *NRC Handelsblad* 29.07.04. Dit idee blijkt zelf ook flexibel: vanaf de jaren zestig heeft Heldring verschillende variaties op dit thema naar voren gebracht.
- 3 Geert Ruygers, 'Europese integratie', *s&D* 1954, 129-137, aldaar 133.
- 4 Ruygers, 'Engeland en de Europese eenheid. Naar aanleiding van de Labourparty-brochure "Feet on the Ground"', *s&D* 1948, 566-572, aldaar 566 en 569.
- 5 5 IISG, Archief PvdA, inv.nr. 558d, *VERSLAG van het bezoek aan Bonn van 24 t/m 26 Januari 1950, door enkele leden en adviseurs van de Tweede Kamerfractie van de Partij van de Arbeid*. Dit waren F.J. Goedhart, M. van der Goes van Naters, H.J. Hofstra, S.A. Posthumus, G.J.N.M. Ruygers, J.H. Scheps, J. Schilthuis, E.A. Vermeer, A. Vondeling en J.J. Vorrink uit de fractie; A. Mozer, J.M. den Uyl en K. Voskuil als adviseurs.
- 6 Heinrich August Winkler, 'Kurt Schumacher und die nationale Frage', in: Idem, *Streitfragen der deutschen Geschichte. Essays zum 19. und 20. Jahrhundert* (München 1997) 93-106, aldaar 105.
- 7 Frits Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam 1994) 279.
- 8 J. de Kadt, *De consequenties van Korea. Een pleidooi voor vrede door kracht* (Amsterdam 1950) 179.
- 9 Friso Wielenga, *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989) 151.

- 10 'Schuman en Schumacher', *Paraat* 13.04.51; Friso Wielenga, 'Alfred Mozer. Europeaan en democraat', in: Marnix Krop e.a. (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1991) 135–164, aldaar 150.
- 11 M. van der Goes van Naters, 'Het "Nieuwe Bestand" en de grote conflicten (1945–1950)', in: Jan Bank en Stef Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn 1981) 119–140, aldaar 124.
- 12 H.J.G. Beunders en H.H. Selier, *Argwaan en profijt. Nederland en West-Duitsland 1945–1981* (Amsterdam 1983) 78.
- 13 Carlo Smid, *Erinnerungen* (Bern/München/Wenen 1980) 298.
- 14 14 IISG, Archief PvdA, inv.nr. 558d, *VERSLAG van het bezoek aan Bonn*.
- 15 G. Ruygers, 'In de maalstroom der wereldpolitiek', in: Idem (red.), *Socialisme in de branding. Een bundel opstellen onder redactie van...* (Amsterdam 1952) 217–259, aldaar 223.
- 16 M. van der Goes van Naters, 'Democratische vormgeving', in: Ruygers, *Socialisme in de branding*, 153–177, aldaar 176.
- 17 W. Verkade, 'Doorbraak en integratie', *s&D* 1954, 551–557.
- 18 Annemarie van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946–1951)* (z.p. 1997) 44 e.v.
- 19 A.G. Harryvan en J. van der Harst, 'Een sneeuwveld in 1942. Vraaggesprek met drs. M. Kohnstamm', in: A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie, 1945–1975* (Amsterdam 2001) 80–117, aldaar 83.
- 20 G. Ruygers, *Socialisme vroeger en nu* (Haarlem 1945) 102 en 103.
- 21 G. Ruygers, *Volkseenheid. Brochurenreeks van de Nederlandsche Unie No. 1* (z.p./z.j. [1940]) 5 en 17; Van Heerikhuizen, *Pioniers*, 121.
- 22 J. de Kadt, 'Voldongen feit en democratie', *s&D* 1949, 232–238. De Kadt gebruikte de term 'derde macht' in deze betekenis in *De consequenties van Korea*.
- 23 Zie: De Kadt, *De consequenties van Korea*, 171; Ronald Havenaar, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt* (Amsterdam 1990) 183.
- 24 Ido de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004) 18.
- 25 J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: Marnix Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1986) 14–42, aldaar 22. Zie ook: Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878–1977* (Amsterdam 2002) 298.